

Łukasz Karpecki*

Uniwersytet Jagielloński

lukasz.karpecki@doctoral.uj.edu.pl

Metody ekscerpacji i analizy nazw terenowych występujących w I, II i III katastrze gruntowym Galicji

Streszczenie. Nazwy terenowe, które mogą służyć badaniom językoznawczym i kulturowym, pozyskuje się często w efekcie rozmów prowadzonych z mieszkańcami danej okolicy. Chcąc przyjrzyć się im w ujęciu diachronicznym, szczególnie w przypadku większego regionu, często nie sposób sięgnąć poza rejestry, spisy, wykazy oraz mapy opracowane w XX bądź pod koniec XIX wieku. W przypadku południowo-wschodniego zakątka Polski sytuacja jest wyjątkowa, ponieważ do dyspozycji mamy kompleksowe źródła, z których najstarsze wytworzono pod koniec XVIII wieku. W niniejszym artykule przedstawiono metody pracy ekscerpcyjnej wraz z napotkanymi problemami i ich rozwiązaniami. Zaprezentowano również kryteria, jakie przyjęto przy wyborze nazw własnych spośród materiału najczęściej narracyjnego, oraz wstępne wyniki analizy owych onimów. Za studium przypadku posłużyły Nowosiółki Dydyńskie, wieś położona na terenie Pogórza Przemyskiego.

Sporządzenie I, II i III katastru gruntowego Galicji miało służyć zaborcy do opisu gruntów leżących w granicach zaboru austriackiego w celach podatkowych, źródła zawierają więc opis granic miejscowości ze szczegółowym podziałem na grunty, ich wydajność oraz właścicieli. Są to materiały powstałe kolejno w latach 1785–1789, 1819–1820 oraz 1844–1854. Wnikliwe ich odczytanie pozwala na poznanie nazw własnych części wsi, miast i miasteczek, łąnów, pól, łąk, pastwisk, wzgórz, cieków wodnych oraz innego rodzaju miejsc oznaczanych konkretnym onimem.

Słowa kluczowe: mikrotoponimia historyczna, krajobraz nazewniczy wsi, ekscerpacja materiału onimicznego, Pogórze Przemyskie, Nowosiółki Dydyńskie

Methods of excerpting and analyzing geographical names occurring in the first, second, and third land cadastres of Galicia

Summary. Proper names of places, which can serve linguistic and cultural research, are often obtained as a result of conversations conducted with the inhabitants of a given area.

* mgr; doktorant w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UJ, Rynek Główny 34, 31-110 Kraków

When examining them from a diachronic perspective, especially in the case of a larger region, it is often impossible to reach beyond the registers, lists, compilations, and maps developed in the 20th or late 19th century. In the case of the southeastern corner of Poland, the situation is exceptional because we have comprehensive sources at our disposal, the oldest of which were created at the end of the 18th century. This article presents the methods of excerpt work along with encountered problems and their solutions. Criteria adopted in the selection of proper names from the predominantly narrative material are also presented, along with the preliminary results of the analysis of these onyms. Nowosiółki Dydyńskie, a village located in the Pogórze Przemyskie Foothills, served as a case study.

The preparation of the I, II, and III land registers of Galicia was intended to serve the occupier in describing the lands within the boundaries of the Austrian partition for tax purposes. Therefore, it includes a description of the boundaries of settlements with a detailed division into plots, their productivity, and owners. These materials were created successively in 1785–1789, 1819–1820, and 1844–1854. A thorough interpretation of them allows for the recognition of proper names of parts of villages, towns and small towns, arable lands, fields, meadows, pastures, hills, watercourses, and other types of places designated by specific onyms.

Keywords: historical microtoponymy, the toponymic landscape of villages, excerption of onymic material, Przemyskie Foothills, Nowosiółki Dydyńskie

1. Wstęp

Nazwy terenowe, które mogą służyć badaniom językoznawczym, kulturowym i geograficznym, pozyskuje się często w efekcie rozmów prowadzonych z mieszkańcami danej okolicy. Chcąc przyjrzeć się im w ujęciu diachronicznym, szczególnie w kontekście dużego obszaru, często nie sposób sięgnąć poza spisy, wykazy oraz mapy opracowane w XX bądź pod koniec XIX wieku. W przypadku południowo-zachodniego zakątka Polski, który niegdyś znajdował się na obszarze Galicji Zachodniej, sytuacja jest wyjątkowa, ponieważ do dyspozycji mamy stosunkowo kompleksowe źródła, z których najstarsze powstały pod koniec XVIII wieku. Zostaną one omówione w niniejszym artykule, aby w następnym kroku przedstawić metody prac ekscerpcyjnych wraz z kryteriami, jakie przyjęto podczas wyboru nazw własnych spośród materiału najczęściej narracyjnego. Celem tych działań jest omówienie problematyki pozyskiwania nazw terenowych ze źródeł historycznych oraz prezentacja proponowanych rozwiązań ekscerpcyjnych i analitycznych.

Za studium przypadku posłużą Nowosiółki Dydyńskie¹, miejscowość usytuowana na terenie Pogórza Przemyskiego. W przypadku zagadnień metodologicznych dotyczących I i II katastru gruntowego Galicji próbę poszerzono jednak

¹ Wieś położona w województwie podkarpackim, powiecie przemyskim, gminie Fredropol. Obecnie mieszka w niej ok. 150 osób, natomiast w 1880 roku notowano 271 mieszkańców, w tym 246 wyznania rzymskokatolickiego. Wówczas wieś zamieszkiwali również przedstawiciele wyznania greckokatolickiego i mojżeszowego. Powierzchnia wsi wynosi 358,69 ha (3,5869 km²). Warto zaznaczyć, że na terenie Nowosiółek Dydyńskich znajduje się część założenia kalwaryjskiego powstałego w tej okolicy w II połowie XVII wieku, w związku z czym w krajobrazie nazewniczym wsi możemy odnaleźć szereg nazw związanych z tym założeniem (np. *Grób Matki Bożej, Dróżki od Trzech Marii*).

o inne miejscowości² położone dawniej na terenie cyrkułu sanockiego³. Zaznaczyć należy, że Nowosiółki Dydyńskie leżą na pograniczu polsko-ukraińskim, w efekcie czego w miejscowym języku odnaleźć można cechy języka ukraińskiego oraz wahania pomiędzy leksyką polską i ukraińską. Notuje się zatem nazwy z charakterystycznymi dla języków wschodniosłowiańskich pełnogłosem, *h* dźwięcznym w miejsce *g*, przedniojęzykowo-zębową realizacją głoski *l*. Jak podaje Agata Kwaśnicka-Janowicz, język okolic Przemyśla należy do grupy pogranicznych gwar południowokresowych. Zauważa się w nim m.in. brak mazurzenia oraz *a* pochyłonego i *a* ścięzionego, redukcję samogłosek nieakcentowanych, wahania w obrębie realizacji głosek *ś*, *s*, *sz* w grupach spółgłoskowych czy palatalność spółgłoski *l* (Kwaśnicka 2006: 87–98). W miejscowej toponimii można zauważyć również elementy leksyki niemieckiej (np. hydronim *Mühlbach*) – należy je tłumaczyć kolonizacją józefińską, która objęła te tereny pod koniec XVIII wieku.

2. Opis źródeł oraz zagadnienia ekscerpcyjne

Sporządzenie I, II i III katastru gruntowego Galicji⁴ miało służyć zaborcy do opisu gruntów leżących w granicach zaboru austriackiego w celach podatkowych. Źródła te zawierają więc narracyjny opis granic miejscowości, szczegółowe informacje dotyczące podziału na grunty występujące w obrębie miejscowości wraz z danymi na temat ich wydajności oraz informacje o właścicielach nieruchomości (imiona i nazwiska). Są to materiały powstałe kolejno w latach 1785–1789, 1819–1820 oraz 1844–1854 (Stoksik 1975: 165–187; Nowak 2021: 7–21). Wnikliwe ich odczytanie pozwala również na poznanie nazw własnych części wsi, miast i miasteczek, łąnów, pól, łąk, pastwisk, wzgórz, gór, cieków wodnych oraz innego rodzaju miejsc oznaczanych konkretnym onimem.

Podstawowym problemem przy wydzielaniu jednostek onimicznych z materiału źródłowego jest niejasny charakter określeń użytych w historycznym tekście. W metryce józefińskiej i franciszkańskiej znajduje się szereg nazwań, które spełniają dwie główne funkcje nazw terenowych (funkcja lokalizacyjna i konkretyzująca). Należy jednak zaznaczyć, że w omawianym okresie te nazwania nie miały jeszcze do końca utrwalonego statusu, nie zapisywano ich konsekwentnie wielką literą (np. *podchodziana*, *Podchodziana*, *pod Chodzianą*) oraz nie były notowane w jednej ustalonej postaci (np. warianty *pod Koczyncem*, *Kuczaniec*, *Las Kuczaniec*). Problematykę tę podejmują m.in. Mariusz Koper (2005, 2016) oraz Joanna Kuć (2011), którzy konstatują, że w historycznych materiałach źródłowych (XIX wiek)

² M.in. Kalwaria Paclawska, Hujsko i Falkenberg, Huwniki, Sopotnik, Paportno, Leszczyzny. Zarówno materiały z I, jak i II katastru gruntowego Galicji przechowywane są w większości w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie: *Pierwszy Kataster Gruntowy Galicji*, 1786–1788, fond nr 19; *Drugi Kataster Gruntowy Galicji*, 1819–1820, fond nr 20.

³ Jednostka podziału administracyjnego w zaborze austriackim mająca swoją siedzibę w Sanoku.

⁴ W literaturze nazywane również 1. Metryka józefińska, 2. Metryka franciszkańska, 3. Stały Kataster Galicyjski.

ortografia jest jeszcze nieujednolicona i nie do końca sformalizowana, nie można zatem kierować się wielkością pierwszej litery danej nazwy (Koper 2005: 56; Kuć 2011: 78). Wyznacznikiem mogłoby być zapisywanie nazw terenowych w tekście obcojęzycznym po polsku, jednak w przypadku katastrof gruntowych Galicji tego rodzaju założenie się nie sprawdza, ponieważ większość treści zapisana jest w języku polskim. Najbardziej przystająca byłaby zatem definicja Mariana Kucały (1967) – cytowana za M. Koprem – wedle której w kontekście nazw terenowych

zasadniczym kryterium odróżniającym [...] jest indywidualność nazw własnych w przeciwieństwie do powszechności wyrazów pospolitych, np. nazwa pola *Pod Lasem* jest nazwą własną tylko wtedy, gdy jest więcej tego typu pól w sąsiedztwie, ale tylko jedno lub niektóre z nich nazywane są tak samo (Koper 2005: 54).

Chcąc odpowiedzieć na pytanie, jakie określenie stanowi już nazwę własną, z pomocą mogą przyjść zaproponowane przez Danutę Lech-Kirstein testy orzecznikowe i zaimkowe (Lech-Kirstein 2020: 241). W pierwszym z nich należy utworzyć dwa zdania, jedno ogólne, drugie bardziej szczegółowe, np. 1. *To pole położone jest między krzakami* (poprawne), 2. *To pole na Gradusach położone jest między krzakami* (niepoprawne). Drugie z nich wymaga więc korekty w stronę następującego zdania: *To pole nazywane na Gradusach położone jest między krzakami*. Wówczas z materiału wylania się mikrotoponim *na Gradusach*. Natomiast test zaimkowy polega na tym, że w przypadku zdania, w którym pojawia się nazwa własna, można swobodnie zrezygnować z zaimka. Za przykład niech posłuży zdanie: *Ta niwa Przedwrocie jest największa we wsi*, które można zapisać w postaci: *Niwa Przedwrocie jest największa we wsi*. Za nazwę własną należy zatem uznać onim *Przedwrocie*. Podsumowując, w materiale źródłowym nazwania niejednokrotnie wahały się pomiędzy *nominum apellativum* a *nominum proprium*, znajdując się często w tzw. strefie przejściowej, do której „wchodzą nazwy pospolite, które wychodzą z niej jako nazwy własne. W trakcie tego następuje zawężenie zakresu znaczeniowego wyrazu” (Rymut 2003: 12).

3. Nazewnictwo terenowe, nazwa własna a nazwa pospolita

Aby właściwie podejść do materiału badawczego, na początku należy ustalić definicję nazwy własnej, a następnie mikrotoponimu. W odróżnieniu od wyrazów pospolitych, nazwy własne są rzeczownikami, które mają „zdolność wyznaczania, wskazywania indywidualnego, niepowtarzalnego obiektu w celu wyróżnienia go od innych, w realnej lub wyobrażonej rzeczywistości pozajęzykowej” (Kaleta 2005: 34). Jak dalej zauważa Zofia Kaleta, pomiędzy nazwą własną a obiektem przez nią nazywanym istnieje bezpośredni związek, którego nie określa treść językowa. Kwestia ta jest jednak sporna wśród językoznawczyń i językoznawców, którzy uważają, że nazwy własne zawierają w sobie znaczenie strukturalne oraz etymologiczne (por. Rzetelska-Feleszko 2006: 187). Jan Kuryłowicz z kolei podkreśla, że na znaczenie nazwy własnej składają się cechy obiektu

bądź osoby, na które rzeczona nazwa wskazuje, a jej treść zależy od nadawcy i odbiorcy komunikatu – owa treść może być niewielka, jeżeli cechy i fakty dotyczące danego obiektu są mało znane, bywa jednak spora, kiedy nazwa odnosi się do dobrze znanego obiektu (por. Kuryłowicz 1956: 1–14). Należy również zaznaczyć, że *nomina propria* są zwykle na stałe związane z nazywanym obiektem, do czego dochodzi w trakcie formalnego bądź spontanicznego aktu nominacji (Kaleta 2005: 34). Istotne w procesie nominacji jest podejście użytkownika języka, które może być tradycyjne bądź innowacyjne. Jak zauważa Robert Mrózek,

oparte na modelu preferowanym w określonej wspólnocie komunikacyjnej – dawniej bądź współcześnie – uogólnienia sprowadzają się do koncentracji procesów nazewniczych wokół utrwalonych bądź innowacyjnych wzorców motywacyjnych, odsłaniających normy społeczne i moralno-osobowe, systemy wartości, źródła i efekty aktywności wytwórczej i organizacyjnej jednostek, grup środowiskowych i społeczeństw (Mrózek 2014: 58).

Nazwy własne tworzone są najczęściej od wyrazów pospolitych. Dochodzi do tego w procesie derywacji semantycznej, czyli „przeniesienia apelatywu do kategorii nazw własnych w niezmienionej postaci zewnętrznej, a o zmienionym zakresie” (Cieślakowa 1988: 85). Zdarza się jednak, że nazwy własne przechodzą do grupy wyrazów pospolitych w procesie apelatywizacji/deonimizacji. Wówczas zwiększa się zakres znaczeniowy danego wyrazu, który dodatkowo zyskuje treść leksykalną.

Specyficzną kategorię nazw własnych stanowią nazwy terenowe określane w literaturze językoznawczej najczęściej jako mikrotoponimy, ale też anojkonimy, które obejmują swoim zakresem nazwy własne pól, łąk, uroczysk, pastwisk, wzgórz, drózek, traktów, strumieni itp. „Nazwy terenowe cechuje duża wartość poznawcza. Informują one o ukształtowaniu terenu, o życiu i działalności człowieka, florze, faunie, właściwościach gleby, gwarze itp.” (Sochacka 1972: 298). Łączy się je zwykle z krajobrazem wiejskim. „Funkcjonowanie tego typu nazwań wynika z pragmatycznego stosunku użytkowników języka do poznawanej rzeczywistości pozajęzykowej. Mikrotoponimy mają przede wszystkim ułatwić orientację w terenie oraz zapewnić pomyślność aktu komunikacyjnego” (Jelonek 2018: 65). Istnieje kilka tropów myślowych, za którymi podążają badaczki i badacze nazw terenowych w trakcie ustalania definicji tego terminu. Pierwszy z nich wyznaczany jest przez samą strukturę pojęcia zawierającego w sobie częśćkę *mikro*, która miałaby wskazywać na nazwy własne dotyczące niewielkich obiektów fizjograficznych, niezależnie od tego, czy są one zamieszkane, czy nie⁵ (Gołębiowska 1964: 5). To spojrzenie wydaje się częściowo bliskie definicji nazwy terenowej opracowanej przez R. Mrózka, który co prawda redukuje zakres znaczenia terminu do terenów niezamieszkanymi (przynajmniej pierwotnie), podkreśla jednak, że zasięg nazw terenowych ogranicza się do lokalnej społeczności (skala mikro), najczęściej zamieszkującej jedną bądź kilka wsi (Mrózek 1990: 8). Istnieje również pogląd, zgodny z którym mikrotoponimia to zbiór nazw geograficznych w szerokim

⁵ Tę kwestię utrwalają terminy ojkonimia (odnosi się do terenów zamieszkanymi) oraz anojkonimia (odnosi się do terenów niezamieszkanymi).

rozumieniu. Zgodnie z nim nie ma bowiem znaczenia, jakiej wielkości jest obiekt fizjograficzny, najistotniejsze jest, aby był on niezamieszkany (Górniewicz 1983: 7). Niektórzy dodatkowo poszerzają termin o nazwy funkcjonujące w obrębie miast, takie jak nazwy ulic, alei czy placów (Zagórski, Grzelakowa 1988: 276). Jak natomiast zaznacza Władysław Lubaś:

nazwą terenową określa się nie wyraz (grupę wyrazów), który stracił swoje pierwotne znaczenie, czyli zdolność wyznaczania istotnych cech przedmiotów, lecz wyraz (grupę wyrazów), który w pewnym kręgu społecznym upowszechnił się na tyle, że ma zdolność określania terenu, niekoniecznie tracąc przy tym swoje pierwotne znaczenie (Lubaś 1963: 200).

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto perspektywę łączącą elementy wszystkich powyższych definicji, z wykluczeniem podziału na tereny zamieszkane i niezamieszkane (choć w istocie większość z nich pierwotnie była niezamieszкана). Ostatecznym celem badań jest bowiem uchwycenie krajobrazu nazewniczego wsi z pogranicza polsko-ukraińskiego, zarówno w skali mikro, jak i makro.

4. Prace ekscerpcyjne

Proces ekscerpcji materiału nazewniczego z I i II katastru gruntowego Galicji przebiegał podobnie, ponieważ źródła te mają tożsamy charakter, pochodzą jedynie z innego okresu historycznego. W pierwszej kolejności do arkusza kalkulacyjnego wpisane zostały dłuższe fragmenty opisów granic miejscowości, w których zarejestrowano zwykle po kilkanaście nazw terenowych, następnie przeniesiono do niego narracyjne fragmenty opisujące każdą z niw⁶. Na końcu zaś wypisano jednostki o charakterze toponimicznym z tych części ksiąg, w których znajdują się informacje o właścicielach nieruchomości (pomiędzy nimi często umieszczano nazwy terenowe, najczęściej odnoszące się do pól). W kolejnym kroku przystąpiono do selekcji nazw terenowych spośród zindeksowanego materiału. Wątpliwości nie pozostawiały zestawienia wyrazów, wewnątrz których pojawiał się tzw. wyznacznik dyskursywności w postaci leksemu *zwane* (np. *Pole Zakęcina zwane*; mikrotoponim: *Zakęcina*) czy *nazywa się, mająca nazwisko, pod nazwiskiem*. Problematyczne okazywały się natomiast jednostki niewyróżnione spośród tekstu. W tych przypadkach posłużono się wytycznymi opracowanymi przez innych badaczy, o których wspomniano we wcześniejszej części artykułu. Za główny wyznacznik nazwy terenowej uznano jej funkcję lokalizacyjną i indywidualizującą, uwzględniając przy tym nazwy konkretnych obiektów fizycznych (np. *Dwór, Karczma*) oraz opisowe nazwy dróg, ponieważ w onimicznym obrazie świata mieszkańców danej wsi owe – wydawać by się mogło – apellatywy łączono ze ściśle określonym obiektem. Odrzucone zostały nazwy typu

⁶ Jednostka podziału administracyjnego miejscowości używana na terenie Królestwa Galicji i Lodomerii; „[...] niwą była część miejscowości ograniczona przeszkodami naturalnymi, na której stosowano ten sam system uprawy ziemi” (Nowak 2021: 27).

Pole Dworskie, Pole Chłopskie – takich bowiem w materiale źródłowym było wiele, niewykluczone więc, że w codziennej komunikacji większości z nich używano jedynie w funkcji apelatywów. Podczas ekscerpcji uwzględniono drobniagowo wszystkie formy zapisu nazw, mając na uwadze, że w niektórych przypadkach różnicowanie w grafii może mieć znaczenie językowe.

Uzupełnieniem materiałów z I poł. XIX wieku okazała się mapa Nowosiółek z 1820 roku, która w pewnym stopniu koresponduje z metryką franciszkańską, przy czym dostarcza dodatkowych mikrotoponimów. Naniesiono na nią 36 nazwań, z których 29 uznano za mikrotoponimy (*Błonia, Bombowka, Dodatki, Droga do trzech Marii, Karczma, Karolówka, Kopań, Kwaszenina, Łazek, Młyn, Na Błoniu, na Oliwney Gorzi, nowy Dwór, Pawłuwka, Pod Chodziano, Pod Gradusami, Pod Koczańczem, pod Lasem, Pod Mario Magdalenno, Pod Niebowstąpieniem, Przywrocio, Rykukowka, Ryń, Slusarowka, Tylniki, Winnica, wyz Tylnikow, Za Gradusami, za Młynem*), 7 natomiast uznano za nazwy pospolite (*Jaz, Gumno, Młaka, Obora, Obszar, Ogród, Sad*). Tych ostatnich nie włączono do grupy nazw terenowych ze względu na to, że część z nich w pozostałych źródłach występuje wielokrotnie, nie spełnia zatem funkcji konkretyzującej.

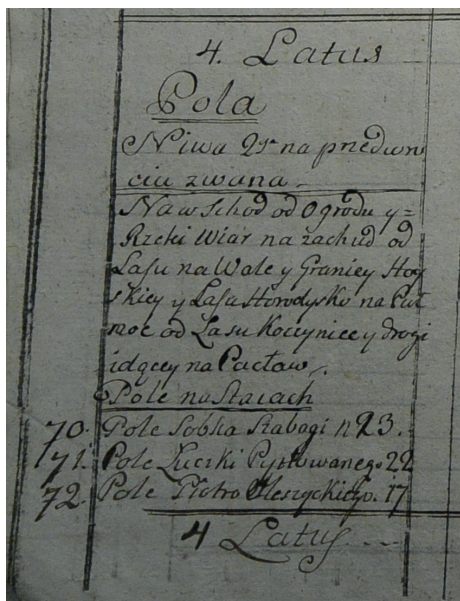

Mapa 1. Fragment mapy Nowosiółek Dydyńskich z 1820 roku

Źródło: Archiwum Państwowe w Przemyślu, *Acta sporu Kapituły z Franciszkanami o prawo własności pastwisk i drózek w Nowosiótkach 1864–1867, 1904–1907*, zesp. 143, sygn. 131.

W przypadku III katastru gruntowego Galicji, czyli tzw. Stałego Katastru Galicyjskiego, praca ekscerpcyjna była ułatwiona, ponieważ do dziś zachowała się mapa miejscowości z naniesionymi na nią mikrotoponimami, najprawdopodobniej komplementarna z księgą pomiarową⁷. Dzięki temu z łatwością wyłoniono zbiór 11 onimów tworzących krajobraz nazewniczy Nowosiółek Dydyńskich tamtego czasu: 1. *Na oływnej gorze/Na oływnej górze*, 2. *Błonia* (k. Dworu), 3. *Dwór*, 4. *Błonia* (w stronę Hujkska), 5. *Las pod Maryą Magdaleną*, 6. *Błonia* (nieдалеко Przedrocia/Przedwrocia), 7. *Las pod Kalwaryą*, 8. *Las pański*, 9. *Las pod Kalwaryą* (bliżej Dworu), 10. *Wiar Bach* (pol. rzeka Wiar), 11. *Mühlbach* (pol. Młyński Potok), a ponadto zbiór opisowych hodonimów: *nach Huysko* (pol. droga do Hujkska), *von Pactaw* (pol. droga do Pactawia), *von Huwniki* (pol. droga do Huwnik), *Waldweg* (pol. droga leśna), które połowicznie zostały włączone do zbioru onimicznego, ponieważ spełniają kryteria nazwy wskazującej na określony obszar, niemniej nie spełniają do końca kryteriów nazwy własnej, takich jak np. indywidualność i jednostkowość onimu.

W dalszej części zaprezentowane zostaną fragmenty I i III katastru gruntowego Galicji dotyczące Nowosiółek Dydyńskich wraz z ekscerptami (zob. fot. 1-2, mapa 2). Nazwy terenowe zaznaczono poprzez wytłuszczenie tekstu, zaś określenia *zwane* podkreślono.

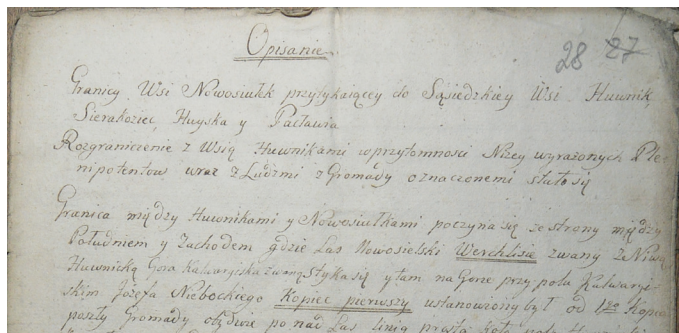

Fot. 1. Fragment metryki józefińskiej z opisem niwy

Źródło: Centralne Historyczne Archiwum Państwowe Ukrainy we Lwowie, *Pierwszy Kataster Gruntowy Galicji, 1786-1788*, fond nr 19, sygn. XV-200, *Nowosiółki Dydyńskie*, k. 4.

⁷ Najprawdopodobniej księga taka powstała również podczas sporządzania III katastru gruntowego Galicji, jednak nie jest ustalone jej miejsce przechowywania.

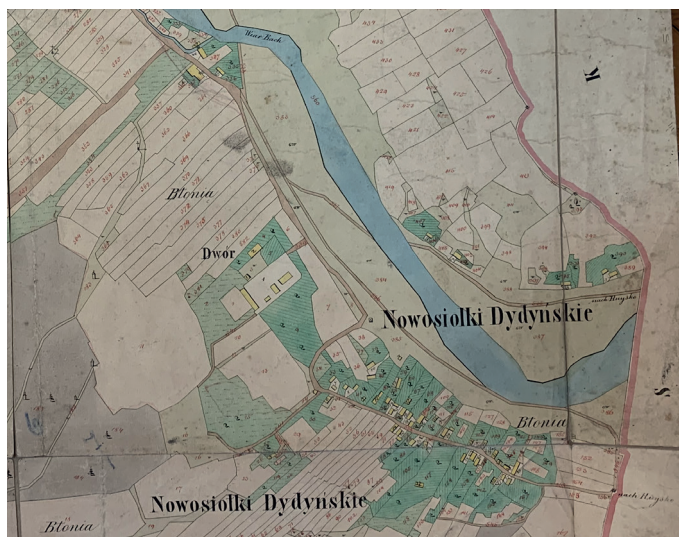
Opis niwy: „Niwa 2ga na przedwrociu zwaną. Na wschod od Ogrodu y Rze-ki Wiar na zachód od Lasu na Wale y Granicy Hoyskiej y Lasu Horodysko na Północ od Lasu Koczyniec y drogi idącej na Paclaw; Pole na Staiach [...]”.

Fot. 2. Fragment opisania granic wsi Nowosiółki Dydyńskie

Źródło: Centralne Historyczne Archiwum Państwowe Ukrainy we Lwowie, Pierwszy Kataster Gruntowy Galicji, 1786–1788, fond nr 19, sygn. XV-200, Nowosiółki Dydyńskie, k. 28y.

„Opisanie Granicy wsi Nowosiółek przytykającej do Sąsiedzkiej Wsi Huwnik, Sierakoziec, Huyska y Paclawia [...]. Granica między Huwnikami y Nowosiółkami poczyna się ze strony między Południem y Zachodem gdzie Las Nowosielski Werchlisie zwaną y Niwą Huwnicką Góra Kalwaryjska zwaną styka się [...]”.

Mapa 2. Fragment mapy Nowosiółek Dydyńskich z 1852 roku będącej uzupełnieniem Stałego Katastru Galicyjskiego

Źródło: Archiwum Państwowe w Przemyślu, Mapy Nowosiółki Dydyńskie (1852–1923), 1852, zesp. 143, sygn. 522, mapa nr 2.

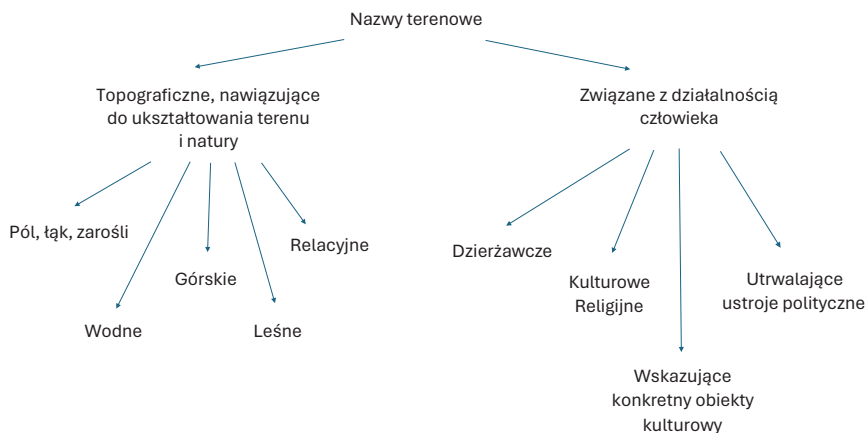
W efekcie prac ekscerpcyjnych z pierwszych dwóch źródeł (I i II kataster gruntowy Galicji) pozyskano szereg nazw terenowych, spośród których największą grupę stanowią onimy pochodzące z metryki józefińskiej (1785–1789), zawierającej 68 nazw terenowych. W przypadku metryki franciszkańskiej (1819–1820) wyekscerpowano 34 nazwy terenowe, zaś ze Stałego Katastru Galicyjskiego (1852) pozyskano 11 mikrotoponimów⁸.

Zarówno pod koniec XVIII, jak i na początku XIX wieku Nowosiółki Dydyńskie podzielone były na cztery niwy, których nazwy, wraz z pojawiającymi się w źródłach wariantami, przedstawione zostaną poniżej.

1. *Ogrody/Ogrody* czyli *Place Domowe*;
2. *na Przedwrociu/Napředwrociu/Przedwrocia/Przedwrocie*;
3. *Błonie pod Chodzianą/Błonie Podchodziana/Błonie Podchodziana/Błonie pod chodze* (ten wariant pojawia się tylko raz)/*Podchodziano*;
4. *na Gorach/na Goroch* (ten wariant pojawia się tylko raz).

5. Propozycje analizy materiału nazewniczego

Na potrzeby wstępnej analizy historycznego materiału nazewniczego przygotowano kombinację istniejących już klasyfikacji semantyczno-motywacyjnych (etymologicznych) (wykres 1). Zaznaczyć należy, że duża część mikrotoponimów ma charakter mieszany, szczególnie w obrębie nazw terenowych związanych z działalnością człowieka. Za inspiracje posłużyły klasyfikacje Witolda Taszyckiego (1946), Huberta Górnwicza (1983), Agnieszki Myszkii (2006) oraz Marka Olejnika (2014).

Wykres 1. Propozycja klasyfikacji nazw terenowych

Źródło: opracowanie własne.

⁸ W dalszej części artykułu niektóre z nich zostaną zaprezentowane przy okazji klasyfikacji nazw.

Przykładowe nazwy z każdej kategorii:

1. Nazwy topograficzne:

- pól, łąk, zarośli: *na Horbie, na Błoniu, Łazek, na Gradusach, na Kontach, przy Wiarze, pod Koczancem, pomiarki,*
- wodne: *Jeziora, Mühlbach* (pol. *Młyński Potok*), *Wiar,*
- górskie: *Gora Panska, Gora Sulska, Horb, Oliwna Gora/olywna góra,*
- leśne: *Horodysko, Koczanec/Koczyniec, Kozieniec, pod Maryą Magdaleną, Sierakoski,*
- relacyjne: *Droga do Dobromila, Droszki do Kaplic, pod Chodzianą, pod Lasem Sierakoskim.*

2. Nazwy związane z działalnością człowieka:

- dzierzawcze: *Bombowka, Karolówka, Pawłuwka, Slusarowka,*
- kulturowe, w tym religijne: *Droga do trzech Marii, Góra Kalwaryjska, kaplica W Niebo wstąpienia Panskiego/kaplica W Niebowstąpienia, Pod Mario Magdalenno, Kopań, Kwaszenina, Łazek, na Błoniu, na Kontach, Tylniki,*
- utrwalające ustroje polityczne: *Chłopskie, Dwór, nowy Dwór, Las Dworski, Las Panski,*
- wskazujące konkretny obiekt kulturowy: *Aręda/Karczma, Cerkiew, Kaplica S. Michała, Krzyż, Młyn.*

Wyekscerpowany materiał onimiczny, zależnie od perspektywy badawczej, można przydzielać do różnych kategorii. Postanowiono zatem zaproponować drugi podział wedle następujących kryteriów: 1. Kryterium etymologiczne, 2. Kryterium społeczno-kulturowe, 3. Kryterium kategorii obiektu, 4. Kryterium filologiczne.

1. Kryterium etymologiczne (np. 1. Nazwy o proveniencji ukraińskiej: *Horodysko/Horodisko, na Horbie, Horb*).
2. Kryterium społeczno-kulturowe (np. 1. Nazwy świadczące o mozaice społeczno-kulturowej: *Aręda Panska/Karczma Nowosielska, za Żydem/Zazydem, Dwór, Gura Panska, Mühlbach*; 2. Nazwy nawiązujące do założenia kalwaryjskiego: *Figura Krzyża, Gora Marii Magdaleny, kaplica W Niebo wstąpienia Panskiego/kaplica W Niebowstąpienia*).
3. Kryterium kategorii obiektu (np. 1. Nazwy lasów: *Bukowy, Horodysko, Koczyniec, na Wale, Sierakowski/Sierakozki/Sierakoski*; 2. Hydronimy: *Rzeka*

Wiar, Potok z Horodyska płynący, Mühlbach (pol. Młyński Potok), Jeziora; 3. Hodonimy: Droga w pole idąca od Karczmy Nowosielskiej, Drozki pierwsze/Droszki pierwsze, Drozki 2gie/Drozki drugie, srednie Drozki od Trzech Maryi, Druszka na Kalwaryję/Scieszka na Kalwaryją).

4. Kryterium filologiczne (np. 1. Wyrażenia przyimkowe: *na Gradusach, na Błoniu, na Kontach, na Przedwrociu/Napředwroci, Podchodziana/pod Chodzianą, pod Koczyncem, pod Dolinkami, przy Dolinkach, przy Wiarze, za Młynem, za Gradusami*).

6. Podsumowanie i wnioski

Ekscerpca historycznych nazw terenowych, czy szerzej – zasobu nazewniczego składającego się na krajobraz onimiczny danej miejscowości/okolicy – to proces złożony, podczas którego napotkać można różne w swojej naturze problemy metodologiczne. Mikrotoponimy z XVIII i XIX wieku to jednostki nazewnicze jeszcze nie do końca ustabilizowane. Wielokrotnie pojawiają się warianty nazw odnoszących się do tych samych obiektów, a zapis graficzny jest niezestandardyzowany. Można zatem uznać, że w tym przypadku mamy do czynienia (przynajmniej częściowo) z pewnego rodzaju protoonimami oraz zbiorem nazw przejściowych sytuujących się pomiędzy *nominum appellativum* a *nominum proprium*. Problem ustalenia statusu nazwy własnej jest aktualny również w czasach współczesnych. W analizowanym materiale z pomocą przychodzą m.in. zaproponowane przez D. Lech-Kirstein testy orzecznikowy i zaimkowy oraz wyznaczniki dyskursywności w postaci określeń *zwany* czy *nazywa się*. Na ich podstawie możliwe było wydzielenie jednostek onimicznych, które następnie poddano wstępnej analizie. Na użytek tego artykułu za kluczowe uznano dwie cechy nazw terenowych: funkcję indywidualizującą oraz funkcję lokalizacyjną.

Zaproponowane wstępne klasyfikacje wyekscerpowanych mikrotoponimów pozwoliły stwierdzić, że nazwy terenowe mogą być równocześnie przyporządkowywane do kilku kategorii nazewniczych (np. kategoria etymologiczna, motywacyjna czy strukturalna). Bez wątpienia materiał pozyskany z historycznych źródeł narracyjnych i kartograficznych może być bazą do dalszych analiz językowych, a temat ustalania statusu nazw własnych wymaga kolejnych pogłębionych badań.

Literatura

Cieślíkowa A., 1988, *O sposobie przenoszenia apelatywów do kategorii nazw osobowych*, w: K. Zierhoffer (red.), *V Ogólnopolska konferencja onomastyczna, Poznań 3–5 września 1985. Księga referatów*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.

- Gołębiowska T., 1964, *Nazwy terenowe orawskie*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Górniewicz H., 1983, *Nazwy terenowe i ich podział wewnętrzny*, w: K. Rymut (red.), *Geografia nazewnictwa. Materiały z VII konferencji Komisji Onomastyki Słowiańskiej przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów i II posiedzenia Komisji Onomastycznej Komitetu Językoznawstwa PAN, Mogilany, 23–25 IX 1980 r.*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jelonek T., 2018, *Językowo-kulturowy obraz wsi i jej mieszkańców utrwalony w mikrotoponimach*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- Kaleta Z., 2005, *Teoria nazw własnych*, w: E. Rzetelska-Feleszko (red.), *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- Koper M., 2005, *Problemy z ustaleniem statusu historycznej nazwy terenowej*, „Roczniki Humanistyczne” LIII(6), s. 53–59.
- Koper M., 2016, *Kilka uwag o mikrotoponimii dawnej ziemi chełmskiej*, w: A. Gałkowski, R. Gliwa (red.), *Nazwy terenowe i miejscowe w przestrzeni fizycznej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 235–244.
- Kuć J., 2011, *Mikrotoponimy z okolic Łukowa w XIX-wiecznych aktach notarialnych*, „Białostockie Archiwum Językowe” 11, s. 75–97.
- Kuryłowicz J., 1956, *La position linguistique du nom propre*, „Onomastica” II(1), s. 1–14.
- Kwaśnicka A., 2006, *Uwagi o fonetyce i fleksji gwar okolic Przemyśla*, w: J. Okoniowa (red.), *Studia dialektologiczne III*, Kraków: Wydawnictwo LEXIS, s. 87–98.
- Lech-Kirstein D., 2020, *Nazwa własna – nazwa pospolita – dylematy z pogranicza chrematonimii*, w: A. Siwiec, I. Domaciuk-Czarny, M. Kojder (red.), *Ze studiów nad nazwami własnymi. Terminologia. Teoria i metodologia badań. Zagadnienia nazwotwórstwa*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, s. 239–250. <https://doi.org/10.17951/ff.2019.37.2.143-154>
- Lubaś W., 1963, *Nazwy terenowe powiatów jasińskiego i krośnieńskiego*, cz. I, II, „Onomastica” VIII, IX, s. 195–236, 123–163.
- Mrózek R., 1990, *System mikrotoponimiczny Śląska Cieszyńskiego XVIII wieku*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Mrózek R., 2014, *Interdyscyplinarne i wewnętrzne determinanty różnicowań badawczych onomastyki*, „Onomastica” XVIII, s. 33–66.
- Myszka A., 2006, *Toponimia powiatu strzyżowskiego*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Nowak D., 2021, *Austriackie katastry gruntowe na terenie Galicji. Metryka Józefińska (1785–1789), Metryka Franciszkańska (1819–1820) i Staty Kataster Galicyjski (1844–1854). Studium źródłoznawcze*, Krosno: Wydawnictwo Ruthenus.
- Olejniki M., 2014, *Mikrotoponimia powiatu włodawskiego*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Rymut K., 2003, *Granica czy strefa przejściowa między nomen appellativum a nomen proprium*, w: K. Rymut, *Szkice onomastyczne i historycznojęzykowe*, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, s. 9–12.

- Rzetelska-Feleszko E., 2006, *W świecie nazw własnych*, Warszawa–Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Sochacka S., 1974, *Polskie nazwy terenowe na XIX-wiecznych mapach katastralnych powiatu opolskiego*, „*Studia Śląskie*”, t. 26, s. 297–315.
- Stoksik J., 1975, *Galicyski kataster gruntowy, jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa*, „*Archeion*” 63, s. 165–187.
- Taszycki W., 1946, *Słowiańskie nazwy miejscowe: (ustalenie podziału)*, Warszawa: Polska Akademia Umiejętności.
- Zagórski Z., Grzelakowa E., 1988, *Z metodologii badań nazw terenowych*, w: K. Zierhoffer (red.), *V Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna, Poznań 3–5 września 1985. Księga referatów*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, s. 275–279.

Wykaz źródeł

- Archiwum Państwowe w Przemyślu, *Akta sporu Kapituły z Franciszkanami o prawo własności pastwisk i drózek w Nowosiótkach 1864–1867, 1904–1907*, zesp. 143, sygn. 131.
- Archiwum Państwowe w Przemyślu, *Mapy Nowosiółki Dydyńskie (1852–1923)*, 1852, zesp. 143, sygn. 522, mapa nr 2.
- Centralne Historyczne Archiwum Państwowe Ukrainy we Lwowie, *Drugi Kataster Gruntowy Galicji, 1819–1820*, fond nr 20, *Nowosiółki Dydyńskie*.
- Centralne Historyczne Archiwum Państwowe Ukrainy we Lwowie, *Pierwszy Kataster Gruntowy Galicji, 1786–1788*, fond nr 19, *Nowosiółki Dydyńskie*.